

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILAR FAOLIYATIDA PEDAGOGIK QOBILIYATLAR VA UNDAN FOYDALANISH MAHORATI SHAKLLANTIRISH

Olimov Temir Hasanovich

*Osiyo xalqaro universiteti professori, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent*

Annotatsiya: ushbu maqolada qobiliyatlar faoliyatining muhim komponentlari bo‘lishi bilim, malaka, ko‘nikmalar bilan aynan bir narsa bo‘lmasa-da, ular bir-birlari bilan bog‘liqli, qobiliyatlar bilim, malaka, ko‘nikmalarning o‘zida ko‘rinmasligi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo‘lashi, ya’ni boshqacha aytganda mazkur faoliyat uchun muhim bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayoni turli sharoitlarda qanchalik tez va chuqur, yengil va mustahkam amalga oshirishingizda namoyon bo‘lishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: didaktik qobiliyat, akademik qobiliyat, bilim, malaka, ko‘nikma, tez va chuqur, yengil va mustahkam.

Qobiliyat - shaxsning individual psixik xususiyati bo‘lib, muayyan faoliyat yuzasidan layoqati va ishni muvaffaqiyatli amalga oshirishning subektiv shart- sharoitini ifodalovchi individual psixologik sifatlar yig‘indisidir. Qobiliyat insonning hayotiy faoliyati davomida shakllanadi. Taniqli olim Govard Gardner qobilyatlarni intellektlar to‘plami deb ta’riflagan va u bilim, ko‘nikma, malakalarni egallash farqlarini aniqlashini ta’kilagan. Bizga ma’lumki, bilim bu ilmiy mutoalalar natijasidir Qobilyat esa insonning psixologik va fiziologik tuzilishiga xos bo‘lgan xususiyat hisoblanadi. Qobilyat bilim olish uchun shart-sharoit yaratadi. Tug‘ma qobilyat zehn deb atalsada, iqtidor, iste’dod, donolik-insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobilyatlarning rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobilyatlar shaxsning faqatgina ma’lum faoliyatidagina mavjud bo‘lgan sifatlari hisoblanib, ular har bir insonning qobiliyati turli sohalar bo‘yicha turkumlashadi.

Ijodkorlik bu sifat jihatidan yangi, orginal, takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoliyatdir. Ijodkorlik mahsuldor, evristik, kreativ turlarga bo‘linadi. Mahsuldor ijodkorlikda har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi. evristik ijodkorlik jamiyatda ro‘y berayotgan kasbiy faoliyatga oid yangiliklarni o‘zlashtirishni anglatadi. Kreyativ

ijodkorlik yangi nazariyalarni yaratadi. Qobiliyat umumiy (aqliy faollik, tanqidiylik, tahlil qilish, diqqatni jamlash, e'tiborlilik), maxsus (tashkilotchilik, loyihalashtirish, matematik, ijodiy, badiiy, musiqiy) turlarga bo'linadi. Qobiliyatning yuqori darajasi talant deb yuritiladi. Talant - biror faoliyatni muaffaqiyatli mustaqil va mukammal bajarishni ta'min- laydigan noyob qobiliyatlar birikmasidir.

Odamning qobiliyatlari bilim va ko'nikmalarni egallash uchun faqat imkoniyat hisoblanadi. Bu bilim va ko'nikmalar egallanadimi yoki yo'qmi, bularning hammasi, juda ko'p sharoitlarga bog'liqdir. Bolada namoyon bo'lgan musiqa qobiliyati uning musiqachi bo'lishiga kafil bo'la olmaydi. Bolaning musiqachi bo'lishi unga maxsus ta'lim berilishi, qat'iylik, salomatligining yaxshi bo'lishi, musiqa asbobi, notalar va boshqa sharoitlar bo'lishi kerak. Bularsiz qobiliyat taraqqiy etmay, so'lib ketishi ham mumkin. O'quvchida hali zaruriy ko'nikma va malakalar sistemasi hamda mustahkam bilimlar va tarkib topgan ish uslublari yo'qligiga asoslanib, jiddiy tekshirmay shoshilinch ravishda unda qobiliyatlar yo'q deb xulosa chiqarish pedagogning jiddiy xatosi bo'ladi. Bolalik paytida ma'lum qobiliyatlarning atrofdegilar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik shu qobiliyat tufayli shon-shuhrat topgan odamlar ko'p.

Qobiliyatlar faoliyatining muhim komponentlari bo'lishi bilim, malaka, ko'nikmalar bilan aynan bir narsa bo'lmasa-da, ular bir-birlari bilan bog'liqdir. Qobiliyatlar bilim, malaka, ko'nikmalarning o'zida ko'rinmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi, ya'ni boshqacha aytganda mazkur faoliyat uchun muhim bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayoni turli sharoitlarda qanchalik tez va chuqur, yengil va mustahkam amalga oshirishingizda namoyon bo'ladi. Xuddi shu yerda yuzaga chiqadigan fikrlar bizga qobiliyatlar haqida gapirish huquqini beradi.

Har qanday qobiliyat - shaxsga tegishli bo'lgan murakkab tushunchadir, u faoliyatning talablariga mos xususiyatlar tizimini o'z ichiga qamrab oladi. Har qanday faoliyat ham murakkab bo'lib, u kishiga turli-tuman talablar quyadi. Agar shaxs xususiyatlari tizimi shu talablarga javob bera olsa, kishi faoliyatni muvaffaqiyat bilan amalga oshirishda o'z qobiliyatini ko'rsata oladi, agar xususiyatlaridan qaysi biri rivojlanmagan bo'lsa, shaxs mehnatining muayyan turiga nisbatan kam qobiliyatli, deb xarakterlanadi.

Mana shuning uchun ham qobiliyat deganda birorta xususiyatning o'zini emas, balki inson shaxsining faoliyat talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlay oladigan xususiyatlar majmuasi yoki umumlashmasini tushunish lozim.

Agar boshqa bir odat bo'lgan shunday holatlarda faoliyat talablariga javob bera olmasa, unday paytda bu unga tegishli psixologik sifatlar boshqacha aytganda qobiliyatlar yo'q deb faraz qilishga asos bo'ladi. Bunday odam kerakli ko'nikma va bilimlarni umumiy egallab olmaydi degan xulosaga borilmaydi. Bularni egallash jarayoni cho'zilib ketadi, pedagogdan ko'p kuch va vaqt sarflashni talab qiladi.

Qobiliyatlar taraqqiyotining yuksak bosqichiga iste'dod deb ataladigan mezon yotadi. Iste'dod deb odamga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar uyushmasiga aytiladi. Iste'dod mahoratning dastlabki sharti bo'lib, lekin mahoratning o'zidan ancha uzoqdir. Mohir usta bo'lmoq uchun juda ko'p ishlash kerak. Iste'dod mehnatdan ozod qilmaydi, balki katta, ijodiy va zo'r mehnatni taqozo qiladi. Iste'dodli kishilar shubhasiz mehnat orqali olamga mashhur bo'lgan mahorat darajasiga erishganlar. Haqiqiy mahorat inson iste'dodining faoliyatida nomayon bo'lishidir.

Qobiliyatlar murakkab tuzilishga ega bo'lgan psixik sifatlar yig'indisidan iboratdir. Qobiliyat sifatida namoyon bo'ladigan psixik sifatlar yig'indisining struktura natijasida konkret faoliyat talabi bilan belgilanadi va har xil turdagi faoliyatlar uchun turlicha bo'ladi, endi shulardan pedagogik qobiliyat va uning tuzilishini ko'rib chiqamiz.

Pedagogikada o'qituvchi qobiliyati - bu imkoniyatdir, uning mohirligi zaruriy darajasi faqatgina o'qitish va tarbiyalash jarayonida takomillashib boradi va yutuqlarga erishishida zamin yaratadi. Tug'ma qobiliyatlar zexn deyiladi. Iqtidor, iste'dod, daholik - insonning ijodiy faoliyati jarayonida erishiladigan qobiliyatlarning rivojlanish bosqichlari hisoblanadi. Qobiliyatlar xarakter kabi, shaxsning faqatgina ma'lum faoliyatidagina mavjud bo'lgan sifatlaridir.

Psixologiyada qobiliyat - insonning kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni qiyinchiliksiz, osonlik bilan mukammal egallashi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanishiga aytiladi. U o'quvchining kasbiy faoliyatida ham yorqin namoyon bo'ladi.

Kasbiy faoliyatning ta'lim mazmunini belgilovchi sifatlari o'qituvchining ijodkorligida namoyon bo'ladi. Ijodkorlik - bu sifat jihatidan yangi, original va takrorlanmas biror yangilikni paydo qiluvchi faoliyatdir.

Mahsuldor ijodkorlikda belgilangan har qanday muammo muvaffaqiyatli hal qilinadi, ijod qilishga layoqatli bo'lgan o'qituvchilarning asosiy qismida bu jihatlar namoyon bo'ladi.

O'qituvchining o'tkir qobiliyat egasi bo'lishi haqida xalqimiz tomonidan ajoyib rivoyatlar yaratilganki bular hali - hanuz ta'lim - tarbiya ishida katta ahamiyatga ega bo'lib kelmoqda.

«Bir vaqtlar Mavlono Tanburiy degan ustod mashshoq o'tgan ekan. U kishi tambur, dutor, nay, changni shunday mahorat bilan chalar ekanki, eshitgan kishi erib, sel bo'lib ketarkan. Ustod ko'plab shogirdlar ham tayyorlagan ekan. Ammo shogird tanlashda qiziq bir odatlari bo'lib kim shogird bo'laman desa, qo'liga cho'p yo xassalarini tutqazar ekanlar. Bir boy «qobiliyati zo'r, muzikachi bo'ladi», deb ustoz Tanburiyga farzandini ko'rsatibdi. Tanburiy bergan hassani bola bir qarich-ikki qarich deb o'lchayotganini ko'rgan ustoz: «Yo'q bolangizdan mashshoq emas, bozinger - savdogar chiqadi» debdi. Yana bir kishining bolasi berilgan yog'ochni kesa boshlaganini ko'rgan ustoz undan musiqachi emas, duradgor usta chiqajagini aytibdi.

Shunday qilib, ustoz, shogird bo'laman deb kelgan bola sinash uchun berilgan cho'pni yerga tiqsa bog'bon, «qilich» qilsa sarboz bo'ladi, deb jo'natib yuboraveribdi. Keyin bolalarni yig'ib. qo'llariga cho'p berib poylab o'tiribdi. Ulardan biri yana qilich qilib o'ynabdi, ikkinchisi ot qilib minibdi. Faqat bir usti yupun bola cho'pni nayga o'xshatib chalaboshlabdi. Buni ko'rib Tanburiy bag'oyat xursand bo'libdi-da, bolani o'ziga shogird, ham o'g'il qilib olib, unga bor hunarini qunt, sabr, matonat bilan o'rgata boshlabdi. Kechani-kecha, yozni- yoz, qishni-qish demay ta'lim beribdi. Bola ham zehnli ekan, ustozning aytganlarini darrov anglab olib, qayta- qaytatakrorlab keyinchalik mashhur naychi bo'lib etishibdi.

Qarang-a ustodning topqirligi, bilimi, donoligi, ustozlik mehri tufayli oddiy bir dehqon bolasi xalq orasida mashhur naychi bo‘lib yetishibdi».

Olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanib, o‘qituvchining pedagogik qobiliyatlarini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin.

1. Didaktik qobiliyat – murakkab bilimlarni o‘quvchilarga tushuntira olishdir. Bunda o‘qituvchining o‘quv materialini, mavzu yoki muammoni talabalarga aniq va tushunarli qilib aytib berishi, ularda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg‘ota olishi lozim. O‘qituvchi zarurat tug‘ilgan hollarda o‘quv materialini o‘zgartirib soddalashtira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, tushunarsiz, noaniq narsani tushunarli qila olishi lozim.

2. Akademik qobiliyat – barcha fanlar yuzasidan muayyan bilimlarga ega bo‘lishlik qobiliyati. Bunday qobiliyatlarga ega bo‘lgan o‘qituvchi o‘z fanini o‘quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o‘z fani sohasidagi yangiliklarni kuzatib boradi.

3. Perseptiv qobiliyat – o‘quvchilar holatini idrok qila olishi, bu o‘quvchining, tarbiyalanuvchining ichki ma’naviy dunyosiga kira olish qobiliyati, o‘quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi tushuna bilish, pedagogik intuitsiya va empatiya bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o‘qituvchi kichkinagina alomatlar, uncha katta bo‘lmagan tashqi belgilar asosida o‘quvchi ruhiyatidagi ko‘z ilg‘amas o‘zgarishlarni ham fahmlab oladi.

4. Nutq qobiliyati – ixcham, ma’noli, ohangdor, muayyan ritm, temp, chastotaga ega bo‘lgan nutq; shuningdek, o‘qituvchi nutqining ja- rangdorligi, uning pauza, mantiqiy urg‘uga rioya qilishidir. Qobiliyatli o‘qituvchining nutqi darsda hamisha o‘quvchilarga qaratilgan bo‘ladi. O‘qituvchi yangi materialni tushuntirayotgan, o‘quvchining javobini tahlil qilayotgan, ma’qullayotgan yoki qoralayotgan bo‘lsa ham uning nutqi hamisha o‘zining ichki kuchi, ishonchi, o‘zi gapirayotgan narsaga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Fikrlar o‘quvchi uchun aniq, sodda, tushunarli bo‘ladi.

5. Tashkilotchilik qobiliyati–guruh yoki jamoani uyushtirish va uni boshqarish iste’dodi. Tashkilotchilik o‘quvchilarni xilma-xil faoliyat turiga jalb qilish uchun asos hisoblanadi. Bu qobiliyat, birinchidan, o‘quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni

hal etishga ruhlantirish bo'lsa, ikkinchidan, o'z shaxsiy ishini to'g'ri uyushtirish qobiliyatidir.

6. Obro'ga ega bo'lishlik qobiliyati– o'zining shaxsiy xususiyati, bilimdonligi, aqlfarosatliligi, mustahkam irodasi bilan obro' orttirish qobiliyatidir. Fanda bu qobiliyat turi–avtoritar qobiliyat, deb ham yuritiladi.

7. Kommunikativ qobiliyatlar – muomala va muloqot o'rnatish olish, bolalarga aralashish qobiliyati, o'quvchilar bilan pedagogik nuqtai nazardan samarali o'zaro munosabatlar o'rnatish bilish, pedagogik nazokatning mavjudligidir

8. Diagnostik (psixologik va pedagogik tashxislash olish) qobiliyati –bu pedagogning muhim qobiliyatlaridan bo'lib, o'qitish jarayoni samaradorligi ko'p jihatdan unga bog'liq holdat namoyon bo'ladi. Psixologik tashxis – ta'lim oluvchilarning shaxsiy-individual xususiyatlari, ruhiy jarayonlari va holatlarini to'g'ri aniqlash olish, pedagogik tashxis –ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish imkoniyatlari va darajasini aniq, xolis baholash olish qobiliyatidir.

Qobiliyat, faoliyat jarayonida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyat bo'lishi lozimligini, uning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalash lozimligi o'zbek pedagogi M.Ochilovning asarlarida ifodalangan. Jumladan:

1. Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid (matematika, fizika, biologiya, adabiyot va hokazolarga doir) qobiliyatdir. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi fanni o'quv kursi hajmidagina emas, balki ancha keng va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni hamisha kuzatib boradi, materialni ipidan ignasigacha biladi, unga nihoyatda qiziqadi, oddiy tadqiqot ishlarini ham bajaradi.

2. Tushuntirish olish qobiliyati- o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon etish olish, o'quvchilarda mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otish qobiliyatidir. O'qituvchi zarur hollarda o'quv materialini o'zgartirish olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga yetkazish olishi darkor.

3. Kuzatuvchanlik qobiliyati - o'quvchining tarbiyalanuvchining ichki dunyosiga kirish olish qobiliyati, o'quvchi shaxsini va uning vaqtinchalik ruhiy holatlarini juda yaxshi

tushuna bilish bilan bog'liq bo'lgan psixologik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi o'quvchining ruhiyatidagi ko'z ilg'amas o'zgarishlarni ham tez fahmlab oladi. O'quvchilar bunday o'qituvchi haqida: "Qaramayotganga o'xshaydi - yu, hamma narsani ko'rib turadi!", "O'quvchining xafa bo'lganligini yoki dars tayyorlamayotganligini ko'zidan biladi!", - deyдилar.

4. Nutq qobiliyati – nutq yordamida, shuningdek, imo - ishora vositasida o'z fikr - tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyati. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir. O'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi saboqni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki tanqid qilayotgan bo'lsa ham, uning nutqi hamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qiziqqanligi bilan ajralib turadi. Fikrning ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda, tushunarli bo'ladi.

O'qituvchining bayoni o'quvchilar fikri va diqqatini maksimal darajada faolashtirishga qaratiladi: o'qituvchi o'quvchilar oldida savollar qo'yib, ularni asta – sekin to'g'ri javob berishga undaydi, o'quvchining diqqatini kuchaytiradi hamda fikrini faollashtiradi ("Mana bu yerga alohida e'tibor bering!", "o'ylab ko'ring!" kabi). Shuningdek, o'rinli qochiriq, hazil, yengilgina istehzo nutqni jonlantirib yuboradi va uni o'quvchilar tez o'zlashtiradi.

O'qituvchining nutqi aniq, jonli, obrazli, talaffuzi jihatdan yorqin, ifodali, his - hayajonli bo'lib, unda stilistik grammatik, fonetik nuqsonlar uchrasmaligi lozim. Bir xildagi cho'ziq, zeriktiradigan nutq o'quvchilarni juda tez charchatadi, ularni loqayd qilib qo'yadi. Ayrim o'quvchilar tez gapirishga, boshqalarini sekin gapirishga moyil bo'ladilar.

5. Tashkilotchilik qobiliyati - birinchidan, o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan, o'z ishini to'g'ri uyushtirishni nazarda tutadi.

6. Obro' orttira olish qobiliyati - o'quvchilarga bevosita emotsional - irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obro' qozona olishdir. Obro' faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fanni yaxshi bilishi, mehribonligi, nazokatligi va hokazolar asosida ham qozoniladi. Bu qobiliyat o'qituvchi shaxsiy sifatlarining butun bir yig'indisiga, chunonchi, uning irodaviy sifatlariga, shuningdek, o'quvchilarga ta'lim hamda tarbiya berish

mas'uliyatini his etishga, o'zining haq ekanligiga ishonishga, bu ishonchni o'quvchilarga yetkaza olish kabilarga ham bog'iq

7. To'g'ri muomala qila olish qobiliyati - bolalarga yaqinlasha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabatlar o'rnatish, pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

8. Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati - o'z harakatlarining oqibatini ko'ra bilishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishini tasavvur qila olishda, tarbiyalanuvchida qanday fazilatlarni taraqqiy ettirish lozimligini oldindan aytib bera olishda ifodalanadi. Bu pedagogik optimizmga, tarbiyaning qudratiga bog'liqdir.

9. Diqqatni taqsimlab olish qobiliyati- o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari - hajmi, kuchi, ko'chuvchanligi, idora qilina olishi, safarbarligi kabilarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi.

Demak, qobiliyatlar, umuman, jumladan pedagogik qobiliyatlar shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir. Agar shaxsning ma'lum sifatlari yig'indisi odamning pedagogik jihatdan asoslab berilgan vaqt oralig'ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, bu narsa bizga mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati bor deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Olimov, T. H. (2019). SPIRITUAL AND MORAL ASPECTS OF THE FORMATION OF CIVIL CULTURE IN FUTURE SPECIALISTS OF HIGHER EDUCATION. *Theoretical & Applied Science*, (12), 662-665.

2. Olimov, T. H. (2020). The image of a modern teacher in the formation of civic culture among future highly educated specialists. *Pedagogical skill-Bukhara*, 5.

3. Olimov, T. H. (2019). Development issues of civil society and culture in the work of Eastern thinkers. *Pedagogical skill-Bukhara*, 2.

4. Olimov, T. H. (2016). Formation of self-awareness in youth. *Social and humanitarian sciences in the educational system.-Tashkent*, 4.

5. Olimov, T. (2020). BO'LAJAK OLIY MA'LUMOTLI MUTAXASISLARDA

FUQAROLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING AYRIM
YO'NALISHLARI. *FAN, TA'LIM VA AMALIYOTNING INTEGRASIYASI*, 1(1), 20-27.

6. Olimov, T. THE ROLE OF NATIONAL SPIRITUALITY AND VALUES IN THE DEVELOPMENT OF CIVIL CULTURE IN FUTURE SPECIALISTS WITH HIGHER EDUCATION.

